ΛΟΥΤΡΙΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΣΤΟΝ ΛΙΜΕΝΑ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ

— *Σωστική ανασκαφή*

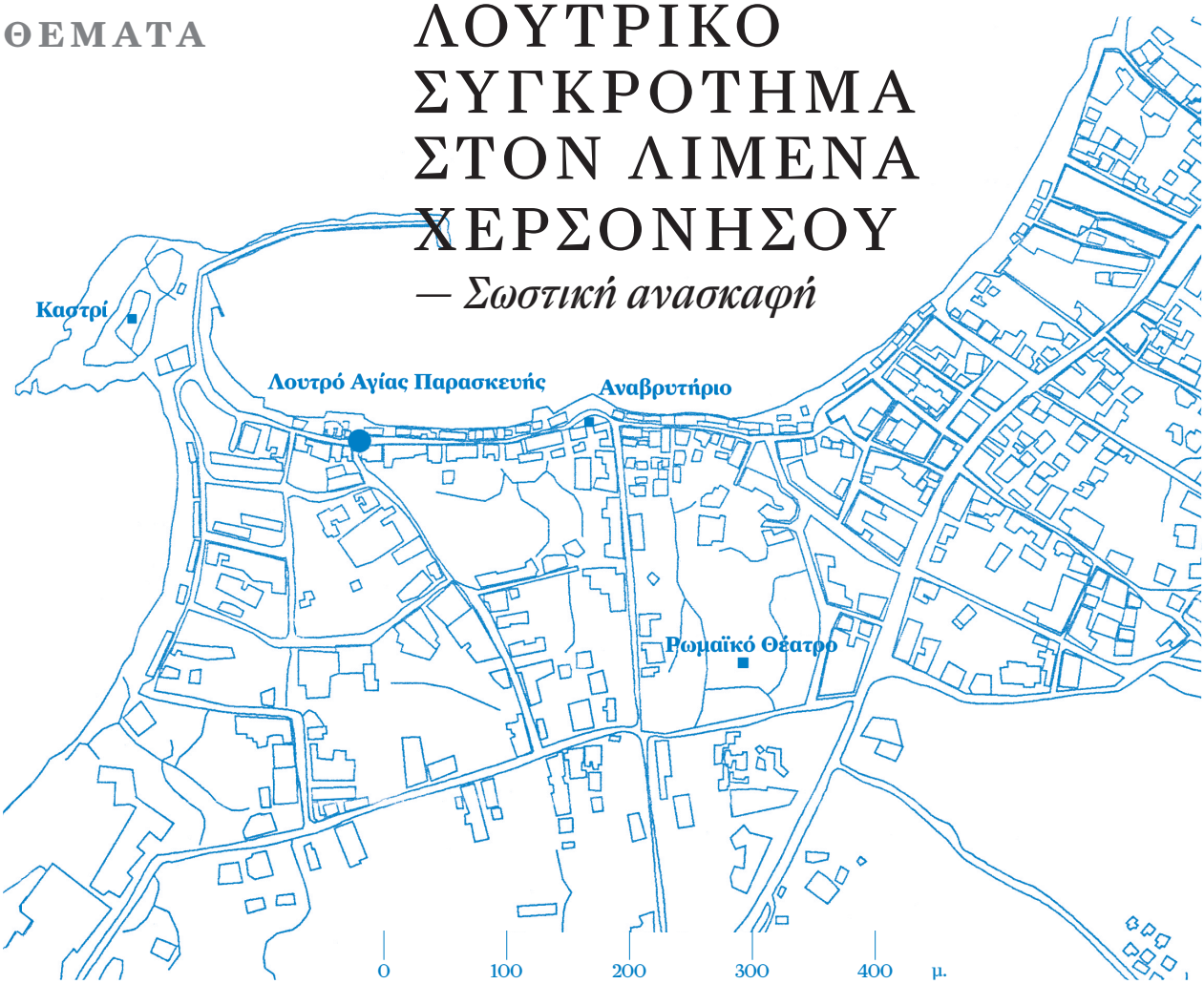

01

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ
Αρχαιολόγος, ΚΓ' ΕΠΚΑ και Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου

ΙΩΑΝΝΑ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ
Αρχαιολόγος, Mphil στην Προϊστορική Αρχαιολογία, ΚΓ' ΕΠΚΑ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΓΡΗΓΟΡΟΠΟΥΛΟΣ
Δρ Αρχαιολόγος, Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο

Κατά την ανασκαφική περίοδο 2002-2003, στο πλαίσιο ολοκλήρωσης του έργου «Κεντρικού Αποχετευτικού Αγωγού» στην παραλιακή οδό Αγίας Παρασκευής του Λιμένα Χερσονήσου στην Κεντρική Κρήτη, αποκαλύφθηκε, σε σωστική ανασκαφή της ΚΓ' ΕΠΚΑ, τμήμα λουτρικού συγκροτήματος των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων.

01 Τοπογραφικό σχέδιο Λιμένα Χερσονήσου με μνημεία ρωμαϊκών - υστερορωμαϊκών χρόνων (επιμ. Α. Καστανάκης).

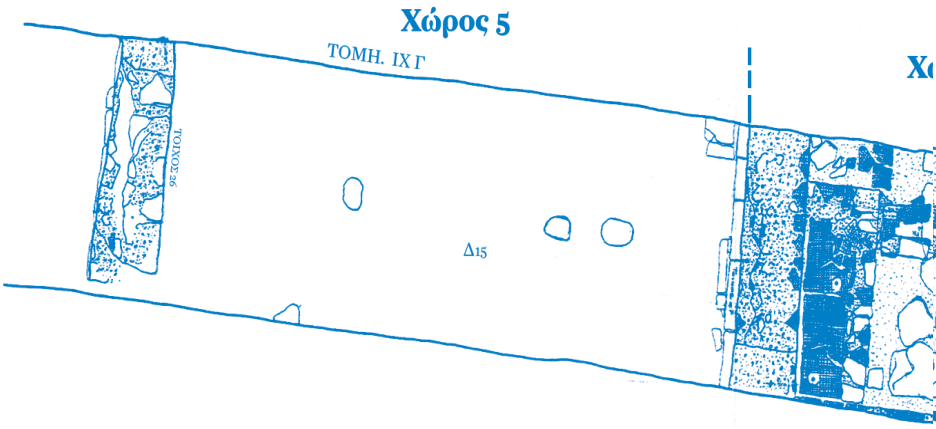

02

03

ΤΟ ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΟ ΚΤΙΡΙΟ ΕΝΤΑΣΣΕΤΑΙ τοπογραφικά στην περιοχή «Πόλις» και βρίσκεται νοτιοανατολικά της βασιλικής Καστρίου, βορειοανατολικά του ρωμαϊκού πυραμιδόσχημου αναβρυτηρίου («Σαρακηνός»), βόρεια του ρωμαϊκού θεάτρου και ανατολικά του αρχαίου λιμένα (εικ. 1). Στο άρθρο εξετάζονται τα ανασκαφικά δεδομένα, η στρωματογραφία, οι αρχιτεκτονικές φάσεις, οι αλλαγές στον οικοδομικό ιστό και οι χρήσεις του (εικ. 2).

Ανασκαφικά δεδομένα και στρωματογραφία

Παρά το μόλις 2 μ., λόγω των τεχνικών προδιαγραφών του έργου, πλάτος των ανασκαφικών τομών, τις προϋπάρχουσες υπόγειες εγκαταστάσεις δικτύου ηλεκτροδότησης υψηλής τάσης και αποχέτευσης και τη συνεχή συγκέντρωση πλημμυρικών υδάτων, η ανασκαφική διερεύνηση απέδωσε τα παρακάτω στρωματογραφικά δεδομένα: το κατώτερο στρώμα χώματος, ακριβώς πάνω από το δάπεδο του κτιρίου, πάχους 0,10 μ., ήταν αρκετά αναμοχλευμένο, υγρό και αμμώδες, με ελάχιστη κιτρινωπή άργιλο. Περιείχε λιγοστά όστρακα του 3ου/4ου αι. μ.Χ., αλλά αρκετά του ύστερου 6ου και του 7ου αι. μ.Χ. από αμφορείς τύπου «Benghazi LR Amphora» 2, 5/6 και 11,[1] βαθιά ερυθροβαφή πινάκια (κυρίως Phocaean Red Slip),[2] μαγειρικά σκεύη και τροχήλατους λύχνους τύπου «fiaschetta»[3] (εικ. 3). Το στρώμα αυτό καλυπτόταν από αμμώδη, έντονα αναμοχλευμένη επίχωση-στρώμα καταστροφής πάχους 0,80 μ., με πολλά θραύσματα από υλικά δομής (κεραμίδια, πλίνθους, ασβεστοκονίαμα, μάρμαρα και άμορφες μάζες μαργαϊκού ασβεστόλιθου) και πολύ μεγάλη ποσότητα οστράκων του 5ου-7ου και του 2ου-4ου αι. μ.Χ., κυρίως, από αμφορείς τοπικής παραγωγής.[4]

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της πρώτης φάσης

Στο κτίριο διακρίνονται δύο αρχιτεκτονικές φάσεις που ανάγονται, αντίστοιχα, στους αυτοκρατορικούς και στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Στην πρώτη φάση χρονολογούνται η ανέγερση και η κύρια περίοδος λειτουργίας, ενώ στη δεύτερη μια σειρά μετασκευών που συνδέονται με τη διαφοροποίηση της χρήσης του. Σύμφωνα με την κάτοψη (εικ. 2) αποκαλύφθηκαν η νοτιοδυτική («Χώρος 1») και η βορειοανατολική («Χώρος 2») πλευρά δύο δωματίων για θερμά λουτρά, καθώς και τμήμα αιθρίου ή αίθουσας κρύου λουτρού («Χώρος 5»). Οι παραπάνω χώροι, συνολικού μήκους 18,40 μ., εκτείνονται στον άξονα Βορρά-Νότου.

Ο «Χώρος 1» έχει μήκος 9 μ. και ορατό πλάτος 2 μ. Κάτω από το φθαρμένο μαρμάρινο δάπεδό του διατηρείται η υπόκαυστη αίθουσα (εικ. 5). Ανάμεσα στις

02 Κάτοψη του λουτρικού συγκροτήματος επί της οδού Αγίας Παρασκευής (σχέδιο Α. Βαλούρδου).

03 Λύχνοι τύπου «fiaschetta» από το «Χώρο 3» (φωτ. Δ. Γρηγορόπουλος).

04 Σχεδιαστική αναπαράσταση του δαπέδου και της υπόκαυστης αίθουσας του Χώρου 1. 1: πλίνθινοι στυλίσκοι, 2: πλάκες σχιστόλιθου, 3: «κεραμάλευρο», 4: πήλινες πλάκες, 5: «κεραμάλευρο», 6: μαρμάρινες πλάκες (σχέδιο Δ. Γρηγορόπουλος).

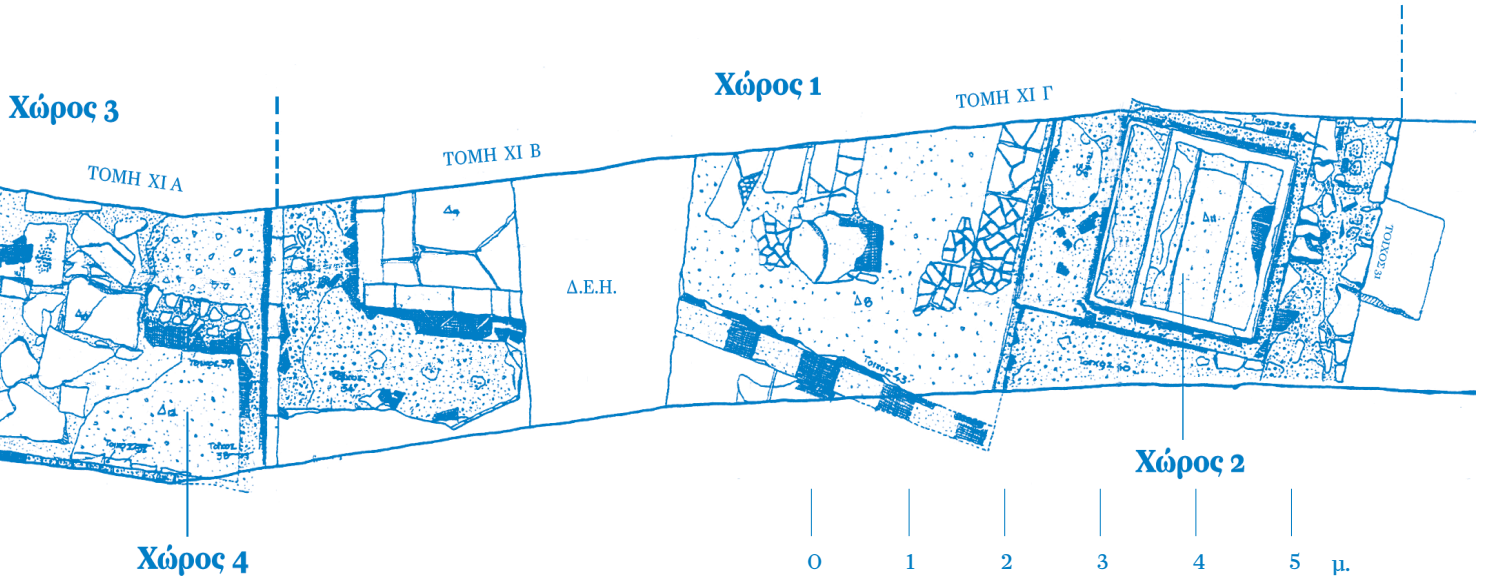

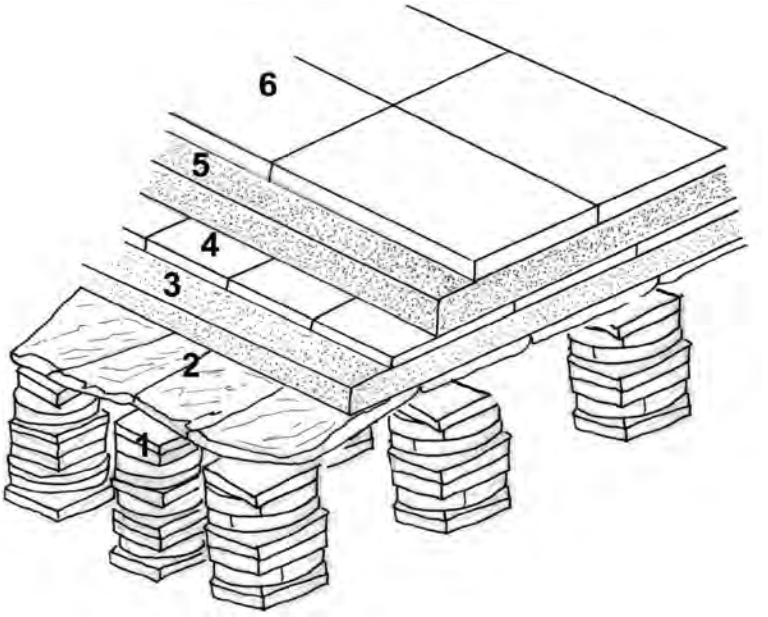

04

μαρμάρινες πλάκες και τους στυλίσκους των υποκαύστων υπάρχουν πήλινες και σχιστολιθικές πλάκες με υδατοστεγές κονίαμα με κουρασάνι («κεραμάλευρο») ως συνδετικό υλικό (εικ. 4). Στη νότια γωνία σώζεται πλινθόκτιστος λουτήρας, διαστάσεων 2,10 x 2 μ. («Χώρος 2»), με πρόσβαση από τον βόρειο τοίχο, η οποία οδηγεί σε ψηλό στενεπίμηκες πλινθόκτιστο θρανίο. Οι επιφάνειες του συγκεκριμένου λουτήρα καλύπτονται με «κεραμάλευρο» και αποσπασματικά σωζόμενη ορθομαρμάρωση (εικ. 6). Στην έντονα κατεστραμμένη, από σύγχρονες εργασίες ύδρευσης και ηλεκτροδότησης, βορειοδυτική πλευρά του «Χώρου 1» ίσως υπήρχε κόγχη, ενώ στον νότιο και στον δυτικό τοίχο του παρατηρήθηκαν από μία, αντίστοιχα, είσοδοι με φράγμα από μικρούς αργούς λίθους, πλίνθους και ασβεστοκονίαμα.

Ο «Χώρος 3» έχει μήκος 4 μ. και ορατό πλάτος 2 μ. Κάτω από το δάπεδό του διαπιστώνεται η συνέχεια της υπόκαυστης αίθουσας. Στο εμφανές τμήμα της μεσοτοιχίας με το «Χώρο 1» δεν εντοπίστηκε είσοδος. Στη νοτιοδυτική γωνία σώζεται, στο ύψος της θεμελίωσής του, ένας λουτήρας («Χώρος 4»), ενώ στην αντίστοιχη νοτιοανατολική τμήμα από το αρχικό δάπεδο. Επεμβάσεις της δεύτερης φάσης δεν επιτρέπουν την αποκατάσταση της αρχικής κάτοψης του βόρειου τμήματος του «Χώρου 3», βόρεια του οποίου αποκαλύφθηκε φθαρ-

Σημειώσεις

* Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στην αρχαιολόγο της ΚΓ΄ ΕΠΚΑ δρα Καλλιόπη Γκαλανάκη για την παραχώρηση του δικαιώματος μελέτης και δημοσίευσης του λουτρικού συγκροτήματος της οδού Αγίας Παρασκευής. Επίσης, στην καθηγήτρια Jennifer Price για τις πολύτιμες πληροφορίες της και στους συναδέλφους Α. Καστανάκη και Μ. Σπυριδάκη για την εκπόνηση του τοπογραφικού σχεδίου. Ευχαριστούμε, επίσης, τους τεχνίτες της ανασκαφής Ελ. Καβουσανάκη, Εμμ. Αυγουλά και Α. Ρεθεμιωτάκη για τη συνεργασία τους.

1 J. Riley, *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice) Volume II. The Coarse Pottery*, Tripoli 1979, εικ. 91: αρ. 348-9, εικ. 92: αρ. 357-8 και εικ. 93: αρ. 368.

2 J. Hayes, *Late Roman Pottery*, Ρώμη 1972, Τύπος 10Α, 343 κ.ε. και εικ. 71.

3 A. Martin, «Lucerne del Tipo a Fiaschetta», στο A. Di Vita / A. Martin (επιμ.), *Gortina II. Pretorio il Materiale degli Scavi Colini 1970-1977, Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente VII*, σ. 281-290 [18-27], εικ. 60-120. C. Vogt, «The Early Byzantine Pottery», στο Π.Γ. Θέμελης (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα, Τομέας Ι*, Ρέθυμνο 2000, σ. 193, εικ. 46: αρ. 3-11.

4 A. Marangou-Lerat, *Le Vin et les amphores de Crète de l'epoque classique à l'epoque Imperial*, Παρίσι 1995, σ. 44 και 74 («atelier de Chersonissos-Est (AT4)»), εικ. 48-49.

05

05 Λουτρικό συγκρότημα οδού Αγίας Παρασκευής. Το μαρμάρινο δάπεδο του «Χώρου 1».

06 Ο Λουτήρας του Χώρου 2 από δυτικά.

07 Το βόρειο τμήμα του Χώρου 3. Αριστερά διακρίνονται δύο λύχνοι τύπου «fiaschetta».

μένο μαρμάρινο δάπεδο μήκους 5,40 μ. και ορατού πλάτους 2 μ. («Χώρος 5»). Ο «Χώρος 5» ίσως, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αποτελούσε τμήμα αιθρίου ή αίθουσας κρύου λουτρού, αφού σ' αυτόν δεν υπάρχουν υπόκαυστα.

Οι αρχιτεκτονικές μετασκευές της δεύτερης φάσης

Κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους το κτίριο υπέστη σημαντικές μετασκευές, ιδιαίτερα στο «Χώρο 3». Αναλυτικότερα, το αρχικό μαρμάρινο δάπεδο του τελευταίου αντικαταστάθηκε στο μεγαλύτερο, βόρειο τμήμα του από ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες. Στη βορειοδυτική του γωνία κατασκευάστηκε, από μικρούς αργούς λίθους και θραύσματα πλίνθων, ένα χαμηλό ορθογώνιο θρανίο, όπου τοποθετήθηκαν δύο ανεστραμμένες «αγελαίες» κεραμίδες, οι οποίες ενισχύθηκαν με σειρά τριγωνικών πλίνθων (εικ. 7: «κατασκευή 1»). Σε επαφή, τέλος, με τη νοτιοανατολική γωνία του εδράνου χτίστηκε, από πλίνθους και κονίαμα, μία μικρή πεταλόσχημη κατασκευή ύψους

06

0,18 μ. και πλευράς 0,38 μ. (εικ. 7: «κατασκευή 2»).

Στη δεύτερη αυτή φάση καταστράφηκε, επίσης, το μαρμάρινο δάπεδο του «Χώρου 5», όπου ίσως φτιάχτηκε κάποια κατασκευή από ελαφρά, φθαρτά δομικά υλικά (ξύλο, καλάμια, ψάθα με αργιλοκονίαμα κτλ.), όπως υποδεικνύουν οι τέσσερις ακανόνιστες οπές διαμέτρου 0,20 μ. που εντοπίστηκαν κατά τον καθαρισμό του υποστρώματος του αρχικού δαπέδου. Οι τρεις από τις οπές αυτές βρίσκονται στην ίδια ευθεία, ενώ η τέταρτη ελαφρώς δυτικότερα (εικ. 2).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο διακόπηκε η λειτουργία του κτιρίου ως λουτρού. Η κατάργηση του λουτήρα και η ταυτόχρονη προσθήκη των κατασκευών 1 και 2 στο «Χώρο 3» οπωσδήποτε θα δυσχέραιναν την κυκλοφορία και την εξυπηρέτηση των λουομένων.

Η επαναχρησιμοποίηση του λουτρού κατά την ύστερη αρχαιότητα

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τα κινητά ευρήματα της δεύτερης φάσης, κυρίως από το «Χώρο 3», παρέχουν, όπως έχει ήδη επισημανθεί, αρκετές ενδείξεις για τη λειτουργία του κτιρίου κατά την ύστερη αρχαιότητα. Το γεγονός ότι περιφερικά της πεταλόσχημης «κατασκευής 2» βρέθηκαν άφθονα όστρακα από μαγειρικά σκεύη, οστά ζώων και όστρεα, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτή ήταν μια εστία οικιακού χαρακτήρα. Ως υπολείμματα, εξάλλου, ενδεχομένως προσωρινής κατοικίας θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν και οι ακανόνιστες οπές στο δάπεδο του «Χώρου 5», οι οποίες έχουν παράλληλα σε δευτερογενείς χρήσεις ρωμαϊκών κτιρίων της Βόρειας Αφρικής και της Μικράς Ασίας.

Προβληματική, ωστόσο, παραμένει η χρήση του θρανίου και της «κατασκευής 1». Είναι χαρακτηριστικό ότι στο θρανίο βρέθηκαν αρκετά τμήματα γυάλινων μυροδοχείων και ακέραιοι τροχήλατοι λύχνοι τύπου «fiaschetta» (εικ. 3, 7), ενώ μέσα στην «κατασκευή 1» και γύρω απ' αυτήν υπήρχαν έντονα ίχνη καύσης και μεγάλη ποσότητα στάχτης. Ιδιαίτερα χρήσιμα για την κατανόηση των υπό συζήτηση κατασκευών είναι τα κινητά ευρήματα που συλλέχθηκαν κατά την ανασκαφή τους: πρόκειται για θραύσματα από υαλοπλινθώματα-«βώλους» γυαλιού, ελάσματα μολύβδου, λίθινα και σιδερένια εργαλεία καθώς και τμήμα από τη βάση ανοιχτού αγγείου με υπολείμματα υαλοτήγματος. Τα ευρήματα αυτά ίσως συνδέονται με μικρή οικιακή εργαστηριακή εγκατάσταση τήξης γυαλιού, οπότε το θρανίο με την «κατασκευή 1» θα μπορούσε να είναι ένας χώρος ανοιχτής και ελεγχόμενης πυράς, ενώ η πεταλόσχημη εστία θα εξυπηρετούσε τόσο τις οικιακές όσο και τις εργαστηριακές δραστηριότητες.[5]

Παρόμοιες πεταλόσχημες κατασκευές του 4ου-6ου αι. μ.Χ. έχουν βρεθεί στην αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης όπου έχουν ερμηνευτεί ως εργαστηριακοί κλίβανοι.[6] Εγκαταστάσεις και κλίβανοι υαλοτηξίας πιθανότατα υαλοπινάκων υπάρχουν, επίσης, σε επαναχρησιμοποιημένα δημόσια ρωμαϊκά κτίσματα στην Ιορδανία.[7] Παραδείγματα από πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας καθιστούν σαφές ότι η

07

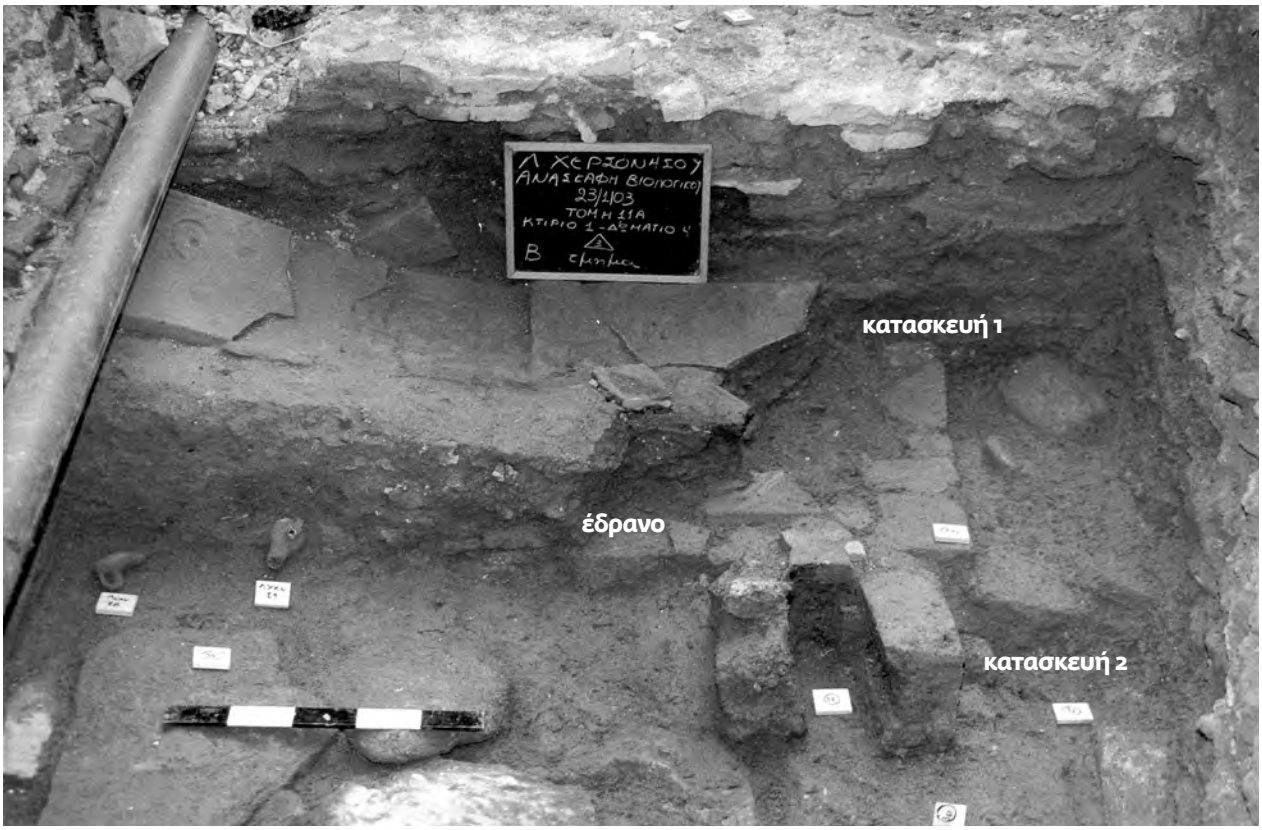

γειτνίαση οικιακών και εργαστηριακών δραστηριοτήτων σε πυρήνες παλαιότερων οικοδομημάτων ήταν μια ιδιαίτερα συνηθισμένη πρακτική κατά την ύστερη αρχαιότητα.[8] Τα ανασκαφικά δεδομένα καθιστούν πιθανή τη μερική επαναχρησιμοποίηση του λουτρικού συγκροτήματος επί της οδού Αγίας Παρασκευής και για τους δύο αυτούς σκοπούς.

Η εργαστηριακή και οικιακή χρήση εγκαταλελειμμένων, συνήθως δημόσιων, κτιρίων εγγράφεται, όπως είναι γνωστό, στο μετασχηματισμό του αστικού τοπίου κατά την ύστερη αρχαιότητα. Στον ελλαδικό χώρο, ωστόσο, δεν γνωρίζουμε ακόμη επαρκώς το εύρος και τη συχνότητα του συγκεκριμένου φαινομένου, σε αντίθεση με άλλες περιοχές όπως είναι η Βόρεια Αφρική και η Μικρά Ασία.[9] Από τις σχετικές, πάντως, έρευνες προκύπτει ότι οι εργαστηριακές δραστηριότητες σε πρώην αστικά οικοδομήματα ήταν οπωσδήποτε σκόπιμες. Όσον αφορά τα λουτρικά συγκροτήματα, κλίβανοι μεταγενέστεροι του αρχικού κτιριακού ιστού, εντοπίζονται συχνά σε χώρους που προσφέρονται για κάτι τέτοιο, όπως είναι τα υπόκαυστα και το «praefurnium». Η επιλογή των λουτρών οπωσδήποτε δεν είναι τυχαία, αφού πρόκειται για κτίσματα με ανθεκτική στις υψηλές θερμοκρασίες τοιχοδομία, αλλά και με όλες τις απαραίτητες υποδομές παροχής, συλλογής και αποχέτευσης νερού που είναι απαραίτητες και στους εργαστηριακούς χώρους.[10]

Συζήτηση

Το λουτρικό συγκρότημα επί της οδού Αγίας Παρασκευής βρίσκεται στον πυρήνα της ρωμαϊκής Χερσονήσου, πολύ κοντά σε άλλους συντελεστές της τοπογραφίας της (θέατρο, αγορά, λιμάνι, οδικά δίκτυα, άλλα λουτρικά συγκροτήματα κ.ά.). Μολονότι ο αποσπασματικός χαρακτήρας του κτιρίου δεν επιτρέπει την ανασύνθεση της αρχικής του κάτοψης, αυτό παρουσιάζει ομοιότητες στα υλικά, στον τρόπο δομής και στα επιμέρους αρχιτεκτονικά στοιχεία με τα υπόλοιπα λουτρά της πόλης. Η χρήση και η λειτουργία των κτιρίων αυτών κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους συνδέονται με ένα ολοκληρωμένο σύστημα διαχείρισης των υδάτινων πόρων της ευρύτερης ενδοχώρας, ζωτικά τμήματα του οποίου αποτελούν το μνημειώδες υδραγωγείο και η μεγάλη τερματική δεξαμενή που βρίσκονται εκτός των ορίων του πολεοδομικού ιστού.[11] Η ύπαρξη ενός τέτοιου δικτύου και η πυκνότητα των λουτρών αυτή καθαυτή προκαλούν εντύπωση, ειδικότερα εάν λάβει κανείς υπόψη τη σχετικά περιορισμένη έκταση της ρωμαϊκής αυτής πόλης.

Οι λόγοι για τους οποίους διακόπηκε η λειτουργία τού υπό εξέταση λουτρικού συγκροτήματος, αλλά και των υπολοίπων, παραμένουν για την ώρα άγνωστοι. Είναι, ωστόσο, πιθανό ότι συνδέονται με τις φθορές του δικτύου υδροδότησης στις οποίες, εξάλλου, οφείλεται η δυσλειτουργία των υδραγωγείων στις περισσότερες υστερορωμαϊκές πόλεις.[12] Από την άλλη πλευρά ένα τέτοιο κτίριο παρείχε, όπως αναφέρθηκε ήδη, τις απαραίτητες υποδομές τόσο για οικιστικούς όσο και για εργαστηριακούς σκοπούς γι' αυτό και, εν μέρει τουλάχιστον, επαναχρησιμοποιήθηκε. Ανασκαφικά δεδομένα όπως αυτά είναι κατά συνέπεια πολύτιμα για την κατανόηση του μετασχηματισμού του αστικού τοπίου της υστερορωμαϊκής Χερσονήσου, αλλά και των πόλεων της ύστερης αρχαιότητας γενικά.

5 Π. Τριανταφυλλίδης, *Ροδιακή Υαλουργία Ι*, Αθήνα 2000, όπου και πλούσια σχετική βιβλιογραφία.

6 Α. Βαλαβανίδου, «Εργαστηριακές χρήσεις στον χώρο της Αρχαίας Αγοράς Θεσσαλονίκης», στο Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης: Πρακτικά Διημερίδας – Εργασίες Ετών 1989 – 1999*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 119-130.

7 J. Price, προσωπική επικοινωνία.

8 T. Potter, *Towns in Late Antiquity. Iol Caesarea and its Context*, Sheffield 1995, σ. 36-8, 43: εικ. 21, 56.

9 J. Russel, «Anemourion», στο A. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington D.C. 2002, σ. 221-228. A. Leone, «Topographies of production in the cities of Late Antique North Africa», στο L. Lavan (επιμ.), *Theory and Practice in Late Antique Archeology*, Leiden/Boston MA 2003, σ. 257-285.

10 L.M. Stirling, «The East baths and their industrial reuse in Late Antiquity: 1992 Excavations», στο L.M. Stirling / D.J. Mattingly / N. Ben Lazreg (επιμ.), *Leptiminus (Lampta): The East Baths, Cemeteries, Kilns, Venus Mosaic and Other Studies*, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 41, Portsmouth RI 2001, σ. 69. Leone, *ό.π.*, σ. 271.

11 K. Galanaki / D. Grigoropoulos / A. Kastanakis / S. Mandalaki / Chr. Papadaki / I. Triantafillidi, «The management of water resources in Chersonissos, Crete, during the Roman Period», στο *Ancient Water and Wastewater Technologies. Proceedings of the 1st IWA Specialty Conference, Iraklio, 2006*, σ. 265-270.

12 I. Nielsen, *Thermae et Balanea: the Architecture and Cultural History of Roman Baths*, Aarhus, [2]1993, σ. 116. Για την Κρήτη, η σεισμική δραστηριότητα κατά την ύστερη αρχαιότητα μαρτυρείται από ιστορικές πηγές και αποτελεί μια λογική αιτία προβλημάτων στην υδροδότηση, βλ. σχετικά, Ελ. Πλατάκης, «Οι σεισμοί της Κρήτης από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων», *Κρητικά Χρονικά* 4 (1950), σ. 463-526.